

Sadri Fetiu

ROMANET E ADEM DEMAÇIT

Adem Demaçi i ka shkruar tetë romane. Shtatë prej tyre janë botuar, kurse njëri ka mbetur i pabotuar, sepse ia kishte marrë UDB-ja me rastin e arrestimit të tij të parë. Shikuar në aspektin tipologjik romanet u përkasin pesë tipeve të veçanta. Para se ta botonte romanin e tij të parë, Adem Demaçi e kishte dëshmuar talentin e tij me një numër tregimesh, që shquheshin për qasje moderniste dhe për origjinalitet të mënyrë së rrëfimit, në të cilën gërshetohen me mjeshtri format tregimtare të traditës popullore me teknika të veçanta të prozës moderne që shkojnë nga monologu i brendshëm e deri te rrëfimi specifik i rrjedhës së përroit të ndërgegjes. Duke gjurmuar në thellësitë shpirtërore të shqiptarit të robëruar, ai arriti që në romanet e tij ta paraqesë tërësinë e vlimeve të tij të brendshme, duke depërtuar deri në nuancat më të thella kuptimore të mendësisë së tij.

Romani i parë i Adem Demaçit *Gjarpinjtë e gjakut* është vepër që brenda vetvetes i bart të gjitha përmasat e një tragjedie klasike. Brenda strukturës tregimtare gërshetohen format e rrëfimit autorial me përzgjedhje të veçantë të përmbajtjeve të dialogëve dinamikë dhe monologëve që shprehin dilemën, dhembjen, dyshimin dhe i japin kuptim të veçantë pozicionit dramatik të konfliktit të përgjithshëm. Struktura e këtillë rrëfimore zë

fill nga kuptimi i shtresës alegorike të përcaktuar nga gojëdhëna për tre gjarpinjtë si përcaktues të fateve të përgjithshme të përfaqësuesve simbolikë të tri shtresave shoqërore ose strukturave etnike. Mu këtu zë fill rrëfimi për fatin e popullit shqiptar në robëri të dyfishtë, ku krahas dhunës së sundimit të huaj vepron edhe dhuna shpirtërore si pasojë e zakoneve të egra të hakmarrjes. Mirëpo, romani nuk duhet të kuptohet “me interes më fort etnografik se letrar”, sepse në anën tjetër të kuptimësisë tragjike të jetës shpërthen bukuria jetësore, dashuria e fshehur në thellësitë e shpirtit të të rinjve, fillet e ndërrimeve shoqërore si paralajmërim i lëvizjes së zgjimit kombëtar, tradita e bukurisë së artit popullor, dëshira për ta tejkaluar moralin e çuditshëm egoist, që është mbyllur në guacën e pathyeshme të një botëkuptimi shumë të thjeshtësuar e të kufizuar për vlerat morale. Krahas paraqitjes së hakmarrjes dhe vëllavrasjes, autori synonte të depërtonte sa më thellë në psiken e shqiptarit të ngarkuar nga vuajtjet shekullore në robëri, të tkurrur për shkak të luftës për ekzistencë të thjeshtë fizike në kornizën e moralit të dyfishtë patriarkal me norma shumë të ngurta të veprimit brenda familjes dhe fisisë. Me stilin lapidar autori krijon një ornament të rrallë të kundërvënies së bukurisë dhe vrazhdësisë së situatave të tensionuara dramatike. Personazhet e individualizuar përcaktohen nga veprimet dhe sjelljet e tyre, që manifestohen gjatë rrjedhës dialogjike të rrëfimit, por edhe përshkruhen nga autori me mjete të zgjedhura e të kursyera. Ndërmjet tyre shquhet Mustafë Maloku, monologu përmbyllës i të cilit sikur i jep fund dramës së madhe të hakmarrjes dhe e hap shtegun e shpresës për ardhmërinë. Duke i saktësuar, në radhë të parë, përmasat realiste dhe projeksionet e tyre të

brendshme si paraqitje estetike origjinale në romanin *Gjarpinjtë e gjakut*, ai e le të hapur shtegun për vazhdimësinë e rrëfimit, kështu që vepra mbetet e hapur për plotësime e mbindërtime individuale nga ana e lexuesve.

Pas një pauze të dhunshme gati dyzetvjeçare, me një përvojë shumë më të pasur jetësore dhe krijuese, sepse burgjet e tij nuk ishin kohë e bjerrë, por shkollë e veçantë e jetës dhe e artit, duke e konsideruar krijimtarinë si mision të veçantë dhe si përkushtim jetësor ndaj popullit të vet, Adem Demaçi do t'i përkushtohet përsëri artit, i vetëdijshëm se përvoja, pasuria e ideve, e gatuar me ndjeshmërinë më të thellë të botës emocionale dhe me forma përkatëse të ligjërimit artistik, mund të shndërrohet në vlerë artistike. Kështu do të vazhdojë misioni i idealistit çlirimtar edhe në fushën e romanit, sepse ngarkesa e përgjithshme shpirtërore dhe përvoja jetësore e durimit pozitiv, kontemplacioni metafizik, mësimi i virtyteve në "shkollën" e burgjeve duhet të bëheshin pasuri për një numër më të madh njerëzish. Prandaj, romani *Libër për Vet Mohimin* përmban ligjërimin për kuptimin metafizik të qenies njerëzore, ëndrrën për lirinë, për përsosjen e shpirtit njerëzor në një botë plotë kontraste, kotësi, absurditet dhe vetëmashtrim. Kjo vepër e Demaçit shquhet si "roman modern i ideve", që e karakterizon e ashtuquajtura "konkretësi fantastike". Kjo formë e ligjërimit është përcaktuar qartë në aspektin kohor dhe hapësinor me përbërës të një ironie për gjendjen e mjerë të botës shqiptare. Aspektet e ligjërimit këtu i përforcojnë edhe përbërësit e theksuar fantastiko-shkencor, që motivohen nga këmbëngulësia e autorit narrator për ta realizuar motivacionin argumentues edhe në situata kur çdo gjë

është e imagjinuar. Ligjërimin e karakterizon edhe vetëvështrimi në thellësitë e fshehta të qenies njerëzore për të gjurmuar harmoninë, baraspeshën e shpirtit, thelbin e tij si kuptim i universit absolut të botës brenda procesit të vazhdueshëm për përsosje shpirtërore të qenieve njerëzore. Romani i paraqet edhe paradokset e shpirtit të shqiptarit, me të cilët formësohet ironikisht konkretësia e rrugës së tjetërsimit të tij nën barrën e dhunës së sundimit të huaj. Mirëpo, nuk duhet harruar se këtë roman e karakterizojnë edhe një numër episode krejtësisht veristike me njerëz konkretë nga realiteti i përditshëm që, shikuar në tërësi, bëhen pjesë e një alegorie, që përfaqëson amullinë e përgjithshme, dështimin e një euforie të rreme, të shndërruar në pritje dhe mbllaqitje të kotë, bisedat e thata “teorike” e “filozofike” që bëhen në një kafënë të imagjinuar, si përgjithësim simbolik i një pozicion, që paraqitet edhe me emrin e pazakonshëm “Në fund të pusit”. Këtu duhet shtuar edhe situatat e dyzuara groteske të kontrasteve të skajshme midis vlerave dhe antipodeve të tyre, midis vesit dhe virtytit. Megjithatë, në këtë vepër është paraqitur ëndrra e madhe e njeriut që si shpirt i trazuar në një botë kaotike lufton për ta gjetur çelësin me të cilin do ta hapte rrugën e lirisë për popullin e tij në kohën kur shkenca (në roman: fantastika shkencore) ka arritur kufijtë e skajshëm për të konstruktuar aparate mrekullibërëse, siç është “shatrapuli” i këtij romani. Edhe romani i dytë i Demaçit komunikon më qartë me lexuesin e sotëm, kurse pas një distance edhe më të madhe kohore, si vepër e hapur do të rrezatojë në mënyrë edhe më të plotë me vlerat e artit dhe të burimit të ideve për ardhmërinë...

Për aspekte të veçanta të hulumtimit të formave për mbrujtjen e ideve brenda artit të romanit shquhet vepra

tjetër e Adem Demaçit me titull *Dashuria kuantike e Filanit*. Romani është formalisht epistolar dhe autobiografik, por në realitet është një ligjërim i veçantë poetik. Brenda romanit të personazhit paraqitet edhe një rrëfim i gjatë për fatin historik të shqiptarëve të Kosovës në dhjetëvjetëshat e parë pas Luftës së Dytë Botërore. Veprën e karakterizon mënyra e singertë e rrëfimit të ngrohtë njerëzor, ndjeshmëria e përjetimit, ndjenja e dhembjes dhe e krenarisë. Mozaikun e gjerë këtu e përbëjnë edhe përshkrimet lapidare, por edhe copëzat e veçanta të botës së brendshme të shumë personazheve episodike, duke filluar nga njerëzit e rëndomtë të familjes e të farefisit të autorit narrator, mësuesit e tij, moshatarët e lagjes e të shkollës, shokët e burgjeve e deri të hafijet, gjykatësit, udbashët etj. Lexuesi i vëmendshëm do të vërejë fare qartë se këtu kemi një seleksionim të rreptë të hollësive që e përbëjnë strukturën tregimtare dhe se të gjitha këto lidhen me synimin e autorit për të krijuar një vepër të mirëfilltë artistike, në të cilën brenda kuptimit estetik njësohen vlerat, midis të cilave shquhet madhështia e kombëtares me bukurinë dhe thjeshtësinë e njerëzores.

Adem Demaçi ka shkruar edhe romanet *Heli dhe Mimoza*, *Nëna Shegë dhe pesë gocat e saj* dhe *Shkrumbnajë e dashuri*, që përbëjnë trilogji rrëfimore për lëvizjen atdhetare të rinisë së Kosovës dhe për Luftën e UÇK-së. Shikuar përgjithësisht, këto romane i karakterizon një rrëfim i shpejtuar, plot dinamizëm dhe një përmbajtje e pranueshme lehtë nga lexuesi i përditshëm, për çka mund të themi se kanë disa veçori të romaneve të vikendit. Me këto vepra ai dëshironte që lexuesve të brezit të ri t'ia ofronte një dëshmi artistike për heroizmin e popullit tonë në luftën çlirimtare të UÇK-së, për forcën e

pashtershme te popullit në luftë për liri, sidomos të njerëzve të rëndomtë, veçmas të grave shqiptare që u viktimizuan nga dhuna çnjerëzore e Serbisë. Në këto romane vërehet aspekti i veçantë estetik i konfliktit të përhershëm midis shëmtisë dhe bukurisë dhe ngadhënjimi i njerëzores mbi dhunën dhe shkatërrimin që solli lufta.

Romani i Adem Demaçit me titull *Alb Prometheus* ka një strukturë të veçantë shumështrësore. Nga vetë titulli sugjerohet shtresa mitologjike që lidhet me mitin e flijimit, me Prometheun e traditës klasike helene. Aty doemos është edhe mitologjia shqiptare me figurat e njohura të orëve e të zanave dhe me mjedisin e kreshnikëve shqiptarë. Por, brenda rrëfimit është e hetueshme edhe prania e ngjarjeve dhe e personazheve historike që nga periudha ilire e deri në kohën tonë. Duke depërtuar në shtresat e ligjërit do të shohim se këtu vepron edhe bashkëkohësia konkrete, ngjarjet e përditshme të kohës sonë. Pra, vështruar nga shtresimet e shumta duhet pohuar se brenda ligjërit të romanit krijohet një unitet i përgjithshëm i strukturave zhvillimore tekniko-shkencore që nga lashtësia e deri tek të mbërrimet më të sofistikuar të elektronikës së sotme. Romani përmban edhe shtresat e caktuara të rrëfimit të drejtpërdrejtë për ngjarje historike, pastaj edhe pjesë të traktateve filozofike e shoqërore, që paraqiten me anë të strukturave të dialogëve ndërmjet personazheve të imagjinuara dhe atyre reale. Romani *Alb Prometheus* është vepër fantasiko-shkencore, që përshkohet nga një alegori e veçantë. Falë kujdesit të vetë autorit dhe gjuhës së tij të kuptueshme dhe plot pasuri frazeologjike e figura të traditës popullore, alegoria është shumë e kuptueshme për të gjitha shtresat e lexuesve shqiptarë, që duke u argëtuar me lexim, mund të mësojnë shumë të

panjohura nga historia kombëtare e popullit tonë dhe t'i kuptojnë edhe rrethanat e veprimit të ndërkombëtarëve në situatën aktuale të Kosovës. Drama e jashtme e Albit të mbërthyer me zinxhir në ëndërr-zhgjëndrrën e tij në kontakt me zanat shndërrohet në një përjetim të këndshëm, në një bisedë të frytshme për historinë, por edhe për kuptime të tjera për kombin, për jetën dhe ekzistencën e përgjithshme të qenieve njerëzore e hyjnore, për të sotmen dhe për të ardhmen e njerëzimit. Gjuhën e këtij dialogu e karakterizon shprehja e bukur me plot urime, mallkime e figura tradicionale të fjalëve dhe të kuptimeve që mund të hasen përgjithësisht në prozën tonë popullore, e në mënyrë të veçantë në ciklin heroik të kreshnikëve, me të cilin lidhet mjedisi i paraqitur në roman. Duke krijuar një vepër të këtillë romansieri Adem Demaçi ka hapur shtegun edhe për kultivimin e zhanrit fantasiko-shkencor në traditën e romanit shqiptar.

Vargun e konstatime të përgjithësuara për romanet e Adem Demaçit, po e mbyllim me konstatimin se ai, me veprat e tij, ka mbetur personalitet i dalluar në letrat shqipe, që zë vend krejtësisht të veçantë edhe brenda traditës së romanit shqiptar.

